

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 141.5

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.39.1>

ПРОБЛЕМА ТОТАЛІТАРИЗМУ В МИСЛЕННІ ТА ПРАКТИКАХ ПОВСЯКДЕННОСТІ

Олена Бакланова

*Міжрегіональна Академія управління персоналом,
Одеський інститут, кафедра управління, фінансів та адміністрування
вул. Чорноморського Козацтва, 19, 65003, м. Одеса, Україна*

Ігор Спаський

*Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
факультет історії та філософії, кафедра філософії
вул. Новосельського, 64, 65000, м. Одеса, Україна*

Мислення, яке в самій своїй суті є феноменом свободи руху свідомості людини, перебуває в опозиції до будь-яких тоталітарних станів – від проявів свідомості до дій у повсякденності. Тоталітаризм у мисленні означає антимислення, заперечення мислення саме в його основах. Існує багато різновидів тоталітарних систем, які мають різні соціальні цілі, але схожі типові характеристики, оскільки механізмом досягнення цих цілей стає тотальний контроль за висловлюваннями, поведінкою, особистим життям і навіть за особистою думкою кожного громадянина. Штучно влаштований спосіб життя програмує мислення та визначає повсякденну поведінку. Він фактично формує нову людину зі спотвореними нормами моралі.

У роботі розглянуто типові характеристики тоталітарного режиму, які формують мислення і норми громадської та особистої поведінки, а саме: культ традиції та синкретизм, неприйняття критики, культ дії заради дії, неприйняття пацифізму, культивування ідеї ворога та змови, підпорядкування особистого життя колективним інтересам заради досягнення загальної мети.

Показано прояв масової свідомості та форми контролю над нею. Визначено суперечливі властивості мас – консервативність, нейтральність, політична байдужість, інертність поведінки, які поєднуються з максималізмом у мисленні, прагненням досягти заповітної мети. Масова поведінка найбільш виразно проявляється у натовпі, де зникає індивідуальна свідомість та виникає психічна спільність. Індивід перестає бути самим собою і стає автоматом, в якого своєї волі немає.

З'ясовано, що ці риси притаманні масам не тільки в момент революційного екстазу, а й у повсякденному житті. Тоталітарне мислення характеризує нетерпимість та фанатизм, обожнювання свого вождя і приписування йому містичної сили, які набувають релігійної одержимості. Найбільш згубним є те, що навіть після падіння тоталітарного режиму масовість свідомості не зникає, вона продовжує впливати на повсякденну поведінку людей.

Показано можливості зниження впливу тоталітарного чинника на свідомість через практики рефлексії мислення, посилення розрізняючої здатності свідомості та використання принципів нейрофізіології мозку. Розширення мірності мислення дозволяє збільшити його глибину і всеосяжність, звільняючи цим суб'єкта від кайданів тоталітарності.

Ключові слова: рефлексія мислення, тоталітаризм, тоталітарне мислення, масова свідомість, психологія натовпу, повсякденна практика.

Мислення часто підміняється іншими практиками. Найчастіше це – ментальне обертання в межах різних розумових штампів і стереотипів, що походять з обертання людини в кругообігу різних інформаційних полів. Також вважається, що воно визначається тими чи іншими пресупозиціями. Для ілюстрації цих процесів А. П'ятигорський використовує метафору «об'єктивний ідіотизм», яку він запозичив у відомого містика Г. Гурджієва. Так, на наш погляд, виявляються тоталітарні пута, що сковують мислення.

Мислення, яке в самій своїй суті є феноменом свободи руху свідомості людини, перебуває в опозиції до будь-яких тоталітарних станів – від проявів свідомості до дій у повсякденності. М. Хайдеггер розумів мислення як найтонші торкання речей [1], що багато в чому корелює з аскетичним вченням про розрізнення прилогів та помислів, що виникають від торкання різних сил, людей і просторів. За А. Таубергом, «носії тоталітарного мислення схильні бути моральними абсолютистами, які розділяють світ лише на біле та чорне і потребують негайної відповіді на всі запитання» [2]. Філософ А. Макаров, услід за М. Мамардашвілі, А. П'ятигорським та Г. Щедровицьким, підкреслює відмінність практик мислення-дотику від думання як ментального переконання інформації, визначаючи мислення як народження нової ідеї внаслідок взаємодії кількох смислових конструктів. Звідси справжнє мислення не може бути тоталітарним. Тоталітаризм у мисленні означає антимислення, заперечуючи мислення в його основах.

У тоталітарних режимах у духовній сфері панує лише одна ідеологія – державна, їй підпорядковані все особистісні прояви. Соціальні цілі можуть мати різні обґрунтування: расова чи класова теорія, релігійні переконання, ідея демократії чи соціальної справедливості. Але не цілі є принциповими, а механізм їх досягнення, яким стає тотальний контроль за засобами масової інформації, системою зв'язку, міжособистісними відносинами, поведінкою кожного громадянина. До різновидів тоталітаризму зазвичай відносять фашизм (Італія), націонал-соціалізм (Німеччина), сталінізм (СРСР); все це режими одного порядку. Як основні типи тоталітаризму виділяють релігійний, політичний та інформаційний (інформаційно-фінансовий) неототалітаризм [3, с. 23–25].

Типові характеристики тоталітарного режиму представлені У. Еко в описі ур-фашизму [4, с. 67]. Це культ традиції та синкретизм, причому суперечливість чи несумісність положень не мають значення, оскільки всі вони сягають якоїсь споконвічної істини. Із цього витікає заперечення розвитку знання, особливо в соціальних науках, неприйняття будь-якої форми модернізму.

Тоталітаризму властивий культ дії заради дії, яка здійснюється поза та без рефлексії. Звідси підозрілість щодо інтелектуального світу. Культура сприймається як потенційний носій критичного ставлення. У. Еко наводить висловлювання Геббельса: «Коли я чую слова «культура», я хапаюся за пістолет», а ми можемо згадати висилку інтелігенції на «Філософському пароплаві» з Радянської країни в 1922 році.

Ще однією рисою є повне неприйняття критики. Якщо в цивілізованому світі наукове співтовариство поважає незгоду як основу розвитку науки, то тоталітаризм сприймає незгоду як зрадництво і навіть як знак інакості. Найперші гасла фашистських рухів були спрямовані проти інородців, що вказує на расизм.

Заради згуртування нації в основі тоталітарної психології закладено одержимість ідеєю змови. Громадяни повинні почуватися оточеними ворогами, зовнішніми та внутрішніми. Ця тактика активно використовувалася як у наступальних військових діях Гітлера, так і в масовому винищенні Сталіним свого народу всередині країни (справа лікарів, боротьба з троцькістами, космополітами тощо).

Оскільки життя є вічною боротьбою, пацифізм є неприйнятним. Ворог має бути знищеним, у результаті буде досягнутий повний контроль над світом. У світлі подібного «тотального рішення» Ленін проголошував ідею перманентної революції: «На долю відсталого країни випала честь йти на чолі світового руху», пробуджуючи таким чином колективну амбітність мас. Факт народження в обраній країні виконує ідеї націоналізму та великодержавного шовінізму. Мілітаристський характер тоталітаризму передбачає зневагу до слабого. «Вождь, який знає, що отримав владу не через делегування, а захопив силою, розуміє також, що сила його ґрунтується на слабкості маси, і ця маса слабка настільки, щоб потребувати Погонщика і заслуговувати на нього... Окремий вождь зневажає, з одного боку, вищих, з іншого боку – підлеглих. Тим самим зміцнюється масовий елітаризм» [4, с. 73].

Прагнення влади переноситься і в статево сферу. На цьому заснований культ мужності, який проявляється у зневазі до жінки та жорсткому переслідуванні будь-яких неконформістських сексуальних звичок: від цнотливості до гомосексуалізму. Одне з раннях радянських гасел «Геть сором!» і безладне спарювання в моделі Коллонтай зводять до нуля роль жінки як хранительки родинного вогнища та традицій.

Нарешті, вузловою вимогою тоталітарного режиму є відмовлення від індивідуальної свободи, суворе підпорядкування вождю, який висловлює сукупну волю. Це кредо Ф. Достоєвський визначає словами Великого Інквізитора: «ми переконаємо їх, що вони тоді й стануть вільними, коли відмовляться від волі своєї для нас і нам підкоряться» [5]. Тому волевиявлення народу в тоталітарних режимах – феномен винятково театральний. У. Еко називає його якісним популізмом.

За влучним зауваженням Х. Арндт, «тоталітаризму необхідна «атомізована та безструктурна маса», «ізолювана масова людина» [6, с. 425, 465]. Життя кожного члена колективу має бути під наглядом, інструментом нагляду стає сам народ, який підігрується ентузіазмом та страхом. У СРСР створювалися неофіційні групи активістів, широко застосовувалася практика самокритики, викриття, таємного та відкритого донесення. Наприкінці 80-х років ХХ ст. рядовий громадянин під пильним оком ДНД, товариських судів тощо став практично прозорим для влади. Усе це спотворило психіку радянської людини, виховало громадянина з подвійними стандартами.

Сучасні технології дозволили змінити форми контролю. Вони включають цифрову національну базу даних, металеві детектори, електронний нагляд, відеокамери тощо. Доходи громадян заносяться в комп'ютери, пластикові картки дозволяють дізнатися про всі переміщення, покупки, уподобання. Контакти, листування, будь-яка інформація, що розповсюджується і отримується через Інтернет, легко контролюються. Дедалі все більше переважає думка, що дисциплінарний простір у ХХІ ст. набуває обрису електронного ока «Великого брата» [3, с. 32] – інформаційного неототалітаризму.

Арндт Х. зазначає, що особливістю тоталітарних рухів є відсутність у їхніх членів виражених групових (соціальних, професійних тощо) інтересів. Тут доречно згадати, що «соціальні групи, більші, ніж сім'я, і менші, ніж держава – горнило політичної демократії. Там, де вони не існують або не мають важливих соціальних функцій, суспільство відкрите для антидемократичних рухів, що використовують масову поведінку» [6, с. 430].

Потенційно «маси» існують у кожній країні, утворюючи більшість із тієї величезної кількості нейтральних, політично байдужих людей, які ніколи не приєднуються до жодної партії і навряд чи взагалі ходять голосувати» [7, с. 414–415]. «Маси – це ті, хто пливе за течією і позбавлений орієнтирів» [7, 67]. Навіювання пояснює розчинення індивідуума в масі. С. Московічі позначає такі властивості масової поведінки [8, с. 124–125]:

– Натовп є людською сукупністю, що має психічну спільність;

- Індивід діє свідомо, а маса – несвідомо, оскільки свідоме індивідуально, а несвідоме – колективно;
- Натовпи консервативні, незважаючи на їхній революційний образ дій;
- Маса потребує підтримки вождя, який їх захоплює своїм гіпнотизуючим авторитетом;
- Пропаганда, адресована масам, має ірраціональну основу. Вона використовує енергійну та образну мову алегорій з простими та наказовими формулюваннями;
- З метою управління масами політики спираються на якусь високу ідею (Революції, Батьківщини тощо), яку впроваджують у свідомість людей.

Тільки вникаючи глибше в психологію мас, можна зрозуміти, наскільки сильна над ними влада нав'язаних ідей, зрозуміти механізм їхнього залучення в тоталітарні рухи. Натовпом не можна керувати за допомогою правил і логіки, а треба шукати те, що може справити на масу враження і захопити її [9, с. 129]. У натовпі свідомість зникає, причому почуття та ідеї всіх окремих осіб приймають один і той же напрям. «Які б не були індивіди, що становлять натовп, яким би не був їхній спосіб життя, рід занять, характер або розум, одного їх перетворення на натовп досить для того, щоб у них утворився рід колективної душі, що змушує їх відчувати, думати і діяти абсолютно інакше, чим думав би, діяв і відчував кожен із них окремо <...> Свідоме життя розуму становить дуже малу частину порівняно з його несвідомим життям. У колективній душі інтелектуальні здібності індивідів і, відповідно, їхня індивідуальність зникають, різноманітне потопляє в однорідному, і гору беруть несвідомі якості» [9, с. 133–135]. Відбувається знеособлення розумів, параліч ініціативи, поневолення колективною душею індивідуальної душі.

Отже, зникнення свідомості, особистості, переважання особистості несвідомої, однаковий напрям почуттів та ідей, що визначається нав'язанням, і прагнення негайно перетворити на дію нав'язані ідеї – ось головні риси, що характеризують індивіда в натовпі. Він уже перестає бути самим собою і стає автоматом, у якого своєї волі немає.

Примітно, що ці риси притаманні масам не тільки в момент революційного екстазу, а й у повсякденному житті. Прагнення до максималізму неодноразово відзначалося в науковій та художній літературі. Так, В. Короленко казав про наївні очікування всього разом, М. Мамардашвілі писав про раз і назавжди запрограмоване мислення, що спрямовується до якоїсь містичної мети, до ідеалу в чистому вигляді, коли бажать або всього, або нічого, а оскільки все отримати неможливо, то залишаються ні з чим. Разом із тим максималізм у мисленні поєднується з надзвичайною інерцією в повсякденному житті, яка залишається навіть після падіння тоталітарного режиму. Не можна не погодитися з думкою В. Ключевського про те, що поки ми захоплювались тим, як реформи впливають на суспільство, ми не помітили, як суспільство змінювало саме ці реформи [10, с. 7].

Всі переконання маси вдягаються в релігійні форми чи соціальні ідеї. Наслідком є нетерпимість та фанатизм, властиві багатьом масовим рухам. Релігійне почуття мас виявляється у формі обожнювання свого вождя і приписування йому містичної сили, сліпого підпорядкування його велінням, бажання поширювати їх, прагнення дивитися як на ворогів на всіх, хто їх не визнає. При цьому не має значення, чи належить таке релігійне почуття до Бога, ідола, героя, вождя або політичної ідеї – з того моменту, як у ньому виявляються названі риси, воно має релігійну сутність.

Г. Ле Бон вказував: «Натовп потребує релігії, оскільки всі вірування, політичні, божественні та соціальні, засвоюються нею лише в тому випадку, якщо вони наділені релігійною формою, що не допускає заперечення. Якби було б можливо змусити натовп засвоїти атеїзм, він висловився би в такій же палкій нетерпимості, як і будь-яке релігійне

почуття, й у зовнішніх формах скоро перетворився на справжній культ» [9, с. 163]. Саме така релігійна одержимість властива радянському атеїзму 1920–1930-х рр.

У СРСР марксизм-ленінізм став світською релігією – світоглядом, способом сприйняття світу з великою часткою віри. Більшість людей набули в соціалізмі віру, де Революція виступала як акт творіння нового світу. Вони були сповнені впевненості в можливості перетворення людини та світу, відчуття своєї визнаності нести «дух революції». Цей фанатизм був схожий на релігійний фанатизм. Ідею комунізму люди знаходили гідною, щоб заради неї жити і за неї померти. Це давало їм почуття правоти, великий стимул та ентузіазм. Поняття «ентузіазм» дуже близько за значенням до «віри» та «фанатизму» [11, с. 164].

Аналізуючи істоту революційного соціалізму, Ф. Достоєвський зрозумів, що він не є економічним та політичним ученням, не є системою соціальних реформ – він претендує бути релігією, що встановлює світ справедливості та щастя. Великий письменник також виявив, що стихійно маси прагнуть не до демократії, а до деспотизму: «Людина шукає, «перед ким схилитися, кому вручити совість і яким чином з'єднатися нарешті всім у безперечний загальний і згодний мурашник» [5]. Тому роль усіх великих вождів полягає в тому, щоб створити віру – все одно, релігійну, політичну, соціальну або віру в якусь справу, людину чи ідею. Влада вождів дуже деспотична, але цей деспотизм і змушує їй підкорятися. «У душі натовпу переважає не прагнення свободи, а потреба підпорядкування; натовп так хоче коритися, що інстинктивно підкоряється тому, хто оголошує себе її володарем» [9, с. 194]. «І люди зраділи, що їх знову повели як стадо», – робить висновок Великий Інквізітор.

Тоталітарне мислення виявляється в практиках повсякденності. Тоталітарні рутини або домінування профанного над сакральним породжує так само рутинні та профанні практики повсякденності. Тут тоталітарний тиск обмеженої свідомості повною мірою розкривається в найрізноманітніших діях. Сучасні дослідження відзначають багатозаровість, диференційованість, дискретність життя форм масової свідомості у просторі та часі [12].

Масовість свідомості домінує і сьогодні в розумі пострадянської людини. В умовах, коли основні елементи громадського суспільства є незрілими, розпад звичних авторитарних структур, які підтримували відносний громадський порядок, призвів у країнах, де будується демократія, до економічного і політичного хаосу, правового нігілізму. Масова покірливість народу, що була успадкована від попередніх поколінь, пасивність, очікування мудрого правителя, безвір'я – все це породжує масову депресію, відсутність прагнення до будь-яких змін [10, с. 8]. Досі залишилося багато тих, хто прагне повернутися назад, до мурашника.

Сучасні технології викликають перспективу виникнення якісного популізму (за термінологією У. Еко) за допомогою телебачення та Інтернету, які здатні уявити емоційну реакцію відібраної групи громадян як «судження народу». Численні публікації в цьому напрямі демонструють стурбованість про те, що все менше залишається простору для «національно-ритуального» та «художньо-образного» спілкування. Реклама визначає потреби/ задоволення: «відтягнися», «розслабся», «розважайся». За допомогою медіа влада виробляє індивіда з керованими гедоністичними установками. Постійна низка розваг відволікає увагу від дійсних проблем у суспільстві. Людина, яка живе у світі нескінченних детективів, мильних опер, розважальних ток-шоу, не здатна критично оцінювати реальність і чинити їй опір [3, с. 32]. Особливо наочно така тенденція помітна в схильних до авторитаризму режимах.

Можна наводити приклади з харчової та статеві поведінки, стосунків з людьми, бізнесу, політики тощо. У всіх зазначених випадках тоталітаризм у мисленні та тоталітарні

практики породжують системні обмеження і призводять у результаті до тоталітаризму в найширшому сенсі. М. Стуньова показує особливості формування тоталітарної культури в мисленні, тоталітарної свідомості та, відповідно, тоталітарних практик на різних рівнях повсякденності. Її висновок є безкомпромісним: «Тоталітаризм – не просто політичний режим, це хвороба суспільства, показовими симптомами якої стають атмосфера страху, жорсткий контроль над думками людини, її свідомістю, бажаннями» [13].

Необхідність деконструкції тоталітарного мислення спонукає до визначення деяких напрямів. Насамперед це практики рефлексії мислення, які представлені, наприклад, у роботах М. Хайдеггера, М. Мамардашвілі та А. П'ятигорського. Практики рефлексії мислення дозволяють відстежити та дати філософську оцінку формам тоталітарного тиску над мисленням. Також у християнській аскетичній традиції є практичне вчення про розрізнення прилогів і помислів, що показує, як рухається думка людини від тонких дотиків до оформлення. Практики розрізняючої свідомості та мислення присутні й в інших аскетичних традиціях. Наприклад, це дзен «Ненародженого» майстра Е. Банкея. Практики Банкея показують роль розрізняючої здатності свідомості в розумінні різних граней реальності.

Тоталітаризм у мисленні, мовою сучасної нейрофізіології, можна назвати сукупністю патернів, що обмежують так звану нейропластичність і збільшують нейроінертність мозку. Критична величина показника нейроінертності катастрофічно блокує здатність мозку до пізнавальної діяльності й, крім того, негативно впливає на стан здоров'я людини. Із цієї причини практики збільшення нейропластичності нервової системи також є методом зниження тоталітарного тиску на процеси мислення.

Велике значення у зниженні впливу на мислення тоталітарного чинника має реалізація концепту «багатомірне мислення» [14]. Тоталітарний чинник безпосередньо звужує мірність мислення, доводячи його до анігіляції. Розширення ж мірності мислення дозволяє збільшити його глибину і всеосяжність, звільняючи цим суб'єкта від кайданів тоталітарності. Зниження тоталітарного тиску на мислення сприятиме звільненню індивіда від тоталітарного тиску в практиках повсякденної діяльності.

Список використаної літератури

1. Хайдеггер М. Что зовется мышлением? Москва : Издательский дом «Территория будущего», 2006. 320 с.
2. Тауберг А.Г. Системно функциональный анализ тоталитаризма. Новгород, 2003.
3. Первушина В., Савушкин Л., Хуторной С. Тоталитарный феномен власти и его типология. *Вестник ВГУ. Серия : «Философия»*. 2018. № 2. С. 22–36.
4. Эко У. Вечный фашизм. *Пять эссе на темы этики* : перев. с итал. Санкт-Петербург : «Симпозиум», 2005. 158 с.
5. Достоевский Ф. М. Полн. собр. соч. Ленинград, 1976. Т. 14. С. 235.
6. Арндт Х. Истоки тоталитаризма. Москва : Изд-во ЦентрКом, 1996. 672 с.
7. Ортега и Гассет Х. Избранные труды. Москва : Весь мир, 1997. 704 с.
8. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс. Москва : КСП+, 1998. 480 с.
9. Г. ле Бон. Психология толп. Москва : КСП+, 1998. 416 с.
10. Болдирев І.А., Бакланова О.Г. Деякі неекономічні фактори економічного розвитку. *Вісник соціально-економічних досліджень. Збірник наукових праць ОДЕУ*. Одеса : АТЗТ ІРЕНТ, 1999. Вип. 3. С. 6–11.
11. Великанова О.В. Функции образа лидера в массовом сознании. Гитлеровская Германия и советская Россия. *Общественные науки и современность*. 1997. № 6. С. 162–173.

12. Михайленко В., Нестерова Т. Тоталитаризм в XX веке: Теоретический дискурс. Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2000. 196 с.
13. Егунева М.В. Тоталитарное мышление: деконструкция ментальности. *Вестник ОГУ*. 2010. № 1 (107).
14. Богатая Л.Н. Многомерное мышление в контексте развития представлений о многомерности. *Философия мышления* : сборник статей ; ред. кол. Л.Н. Богатая, И.С. Добронравова, Ф.В. Лазарев ; отв. ред. Л.Н. Богатая. Одесса : Печатный дом, 2013. С. 131–163.

THE PROBLEM OF TOTALITARIANISM IN THE THINKING AND PRACTICES OF EVERYDAY

Olena Baklanova

*Interregional Academy of Personnel Management,
Odessa Institute, Department of Management, Finance and Administration
Chornomorskoho Kozatstva str., 19, 65003, Odessa, Ukraine*

Igor Spassky

*Odessa I.I. Mechnikov National University,
Faculty of History and Philosophy, Department of Philosophy
Novoselskogo str., 64, 65000, Odessa, Ukraine*

Thinking, which in its essence is a phenomenon of freedom of movement of human consciousness, is in opposition to any totalitarian state, from manifestations of consciousness to actions in everyday life. Totalitarianism in thinking means anti-thinking, denial of thinking at its core. There are many types of totalitarian systems that have different social goals, but similar typical characteristics, as the mechanism for achieving these goals is total control over saying, behavior, personal life and even the personal opinion of each citizen. Artificially arranged lifestyle programs thinking and determines everyday behavior. He is actually forming a new person with distorted morals.

This paper considers the typical characteristics of the totalitarian regime, which form the thinking and norms of public and personal behavior. These include: the cult of tradition and syncretism, rejection of criticism, the cult of action for the sake of action, rejection of pacifism, and cultivation of the idea of the enemy and conspiracy, subordination of private life to collective interests in order to achieve a common goal.

The manifestation of mass consciousness and forms of control over it are shown. Contradictory properties of the masses have been identified – conservatism, neutrality, political indifference, inertia of behavior, which are combined with maximalism in thinking, the desire to achieve the cherished goal. Mass behavior is most pronounced in the crowd, where individual consciousness disappears and mental community emerges. The individual ceases to be himself and becomes a machine that has no will of its own.

It has been found that these traits are characteristic of the masses not only in the moment of revolutionary ecstasy, but also in everyday life. Totalitarian thinking is characterized by intolerance and bigotry, deification of its leader and attributing to him mystical power, which acquire religious obsession. The most destructive thing is that even after the fall of the totalitarian regime, the mass consciousness does not disappear, it continues to influence on the daily behavior of people.

Possibilities of reducing the influence of the totalitarian factor on consciousness through the practices of reflection of thinking, strengthening the discriminative capacity of consciousness and the use of the principles of neurophysiology of the brain are shown. Expanding the dimension of thinking allows you to increase its depth and comprehensiveness, thus freeing the subject from the shackles of totalitarianism.

Key words: reflection of thinking, totalitarianism, totalitarian thinking, mass consciousness, crowd psychology, everyday practice.